

“Xosrov və Şirin” dastanında Nizami Gəncəvinin mənəvi aləminin və həyata baxışlarının şərhı

Hürnisə Bəşirova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: bhurnisa@gmail.com

Annotasiya. Özünəməxsus həyat yolu olan klassik Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi bir ümmandır, tükənməz sərvətdir, onun yaradıcılığı ruhun qidasıdır.

Azərbaycan tarixi üçün çox əhəmiyyətli olan “Xosrov və Şirin” dastanının əlyazma nüsxəsindən dahi şairin həyat və yaradıcılığı, eləcə də o dövr üçün çox əhəmiyyətli olan məlumatlar əldə etmişik. “Xosrov və Şirin” dastanında ilahilik yolu daha geniş və daha maraqlı üsullarla vəsf olunur. Bu dastanın simvollarının şərhı əlbəttə ki, daha geniş bir tədqiqat işinin mövzudur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, əlyazmalar, “Xosrov və Şirin”, sufizm, Məna elmi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 06.02.2021; qəbul edilib – 19.02.2021

Interpretation of Nizami Ganjavi's spiritual world and views on life in the epos “Khosrov and Shirin”

Hurnisa Bashirova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: bhurnisa@gmail.com

Abstract. The classic Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who has a unique way of life, is an ocean, an inexhaustible wealth, his work is the food of the soul. From the manuscript of the epos “Khosrov and Shirin”, which is very important for the history of Azerbaijan, he obtained information about the life and work of the great poet, as well as very important for that period. In the epos “Khosrov and Shirin” the path of divinity is described in a broader and more interesting way. The interpretation of the symbols of this saga is, of course, the subject of a broader study.

Keywords: Nizami Ganjavi, manuscripts, “Khosrov and Shirin”, Sufism, the meaning is scientific

Article history: received – 06.02.2021; accepted – 19.02.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” dastanı həyatda kamillik yolu ilə getmək istəyən insanlar üçün ibrətamiz bir dərslikdir. İlk baxışdan eşq dastanı kimi qəbul edilən bu romantik əsər, əslində unudurulmuş dahilik və eşq fəlsəfəsinin şərhidir.

Dahi şairin sirlə dolu mənəvi aləmini başa düşmək üçün, biz əvvəlcə belə bir suala cavab tapmalıyıq: Nizami Gəncəvi nə üçün məhz “Xəmsə” yazıb? İkilik deyil, məhz beşlik? Bu suala cavab vermək üçün, mütləq şairin dövrünə müraciət etmək lazımdır. Bu isə yalnız dahi Nizaminin əsərlərini orijinal variantlardan oxumaq və təhlil etmək yolu ilə mümkündür.

Əsas hissə / Main part

Əlimizdə olan XIV əsrə aid Tehran (Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan nüsxə, nömrə-5179) və İstanbul (Topqarı-Saray Muzeyində saxlanılan nüsxə, nömrə-H.750) nüsxələrini diqqətlə təhlil etdikdən sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Nizami Gəncəvi dövrü Azərbaycan ərazisində sufizm fəlsəfəsinin inkişaf etdiyi bir dövrdür. Azərbaycan klassik şairləri bu elmi təlimin təsiri altında yaşayıb-yaratmışlar. Məlumdur ki, “Xəmsə” sözünün mənası beşlik deməkdir. Bəs “Beşlik” nəyə işarədir? Fikrimizcə, Nizami dövründə və ondan minilliklər öncə də, beşlik “Kamil” sayılan Yer kürəsinin simvolu olmuşdur. Qədim insan Yer kürəsini od, su, hava və torpağın vəhdətindən yaranan kamillik simvolu kimi qəbul etmiş və bu harmoniya nəticəsində digər planetlərdən fərqli olaraq Yerdə həyatın yaranma səbəbini Eşq bilmişdir. Qədim insan elə hesab edirdi ki, Eşqdən doğan Yer planeti kosmosda həyatın mövcud olduğu yeganə sahədir və bu səbəbdən də bütün kainat və göy cisimləri onun ətrafında dövrə vuraraq ona səcdə edirlər. Bu barədə Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” dastanında belə yazıb:

خبر داری که سیاحان افلاک چرا کردند کرد تخته خاک

- Xəbərin varmı ki, kainatın səyyahları nə üçün Yerin ətrafına fırlanırlar?

[1, s.28, b]

Nizami dövründə və ondan bir neçə yüz il sonra da insan övladı elə fərz edirdi ki, Günəş də daxil olmaqla digər göy cisimləri Yer ətrafında fırlanırlar və Yer kosmosun mərkəzində yerləşir. Yerdə ən kamil varlıq insandır. Yaradıcı kamil insan isə Varlığın özüdür.

Bu şirin Eşq fəlsəfəsini yaradan da, unudan da elə kamil insanın özüdür. Fikrimi belə izah edə bilərəm ki, vaxtı ilə Məşhur Polyak astronomu Nikolay Kopernik (1473-1543) göy cisimlərini müşahidə edərək belə bir qənaətə gəlir ki, Ptolomeyin nəzəriyyəsi yanlışdır. Otuz illik gərgin əməkdən, uzun müşahidələrdən və çətin riyazi hesablamalardan sonra Kopernik sübut edir ki, Yer bir planetdir və bütün planetlər kimi Günəşin ətrafında dövr edir. Deməli, düşünən insan Yer üzərində öz varlığını dərk etmək üçün, uzun və məşəqqətli bir yol keçmişdir. Dahi Nizami Gəncəvinin yazıb yaratdığı “Xəmsə”yə daxil olan ölməz əsərlər də, həmin fəlsəfənin şərhidir. Çünki, hər bir sufi Şeyxi öz qüdrətini göstərmək üçün Kamilliyə gedən yolu özünəməxsus surətdə vəsf etməli idi. Bu səbəbdən, Azərbaycan klassik şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsəri, insanı kamilliyə aparan sirlə yolun açarıdır. Bu dastan şairin də dediyi kimi, əbədiyyət yolunu göstərən tədqiqat işidir:

خداوندا در توفیق بکشای نظامی را ره تحقیق بنمای
دلی ده کو یقینت را بشاید زبانی کافرینت را سراپد
مده نا خوب را بر خاطر م راه بدار از ناپسندم دست کوتاه
درونم را بنور خود برافروز زبانیم را تنای خود در آموز
بداودی دلم را تازه کردان زبورم را بلند آوازه کردان
عروس را که پروردم بجانش مبارک روی کردان در جهانش
چنانکه از خواندش فرخ بود رای زمشک افشانش خلق بود ری
سوادش دیده را پر نور دارد دماغش مغز را مخمور دارد
مفرخ نامه دلهاش خوانند کلید کنج مشکلهاش خوانند
معانی را بدو ده سر بلندی سعادت را بدو کن نقش بندی
[1, s.67, b]

“Ey Yaradan mənə kömək et, Nizamiyə həqiqət yolunu göstər (Nizamiyə kamillik-bütövlük yolunu göstər). Elə bir ürək ver ki, səndən əmin olsun (Elə bir ürək ver ki, sənin eşqinə qul olsun), elə bir dil ver ki, sənin yaranışını vəsf edə bilsin (Elə bir dil ver ki, əsl Eşqin necə yarandığını vəsf edə bilsin). Bu gəlini (“Xosrov və Şirin” dastanını) səndən yaratmışam (“Xosrov və Şirin” poeması həqiqi Eşq haqqında dastandır) yer üzündə onun qədəmləri mübarək olsun. Sən necə dastanı oxuyub xoşhal oldunsa, xalq da elə şad oldu. Ürəkləri sevindirən kitabdır oxuduqları, sirlər xəzinəsinin açarıdır oxuduqları. Mənanı ikilikdə bəxtiyar et, hər ikisinə sədət bəxş et”.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz şeir parçası “Xosrov və Şirin” dastanının giriş hissəsidir. Bu hissədə Nizami Gəncəvi dastanının yazılma səbəbini izah etməklə yanaşı, özünün həyat və yaradıcılığı haqqında da bizə qiymətli məlumatlar verir. Təqdim etdiyim bədii parçadan belə aydın olur ki, Nizami Gəncəvi əvvəlcə bu əsəri şeirdə “Xodavənd” adlandırdığı müəlliminin və ya öndərinin xeyir-duası ilə qələmə almış və əsərin uğuruna əmin olduğdan sonra onu hökmdara təqdim etmişdir. Nizami Gəncəvi bu əsərdə hər iki dastanı “məna” adlandırır. Onun kimi, bir çox Azərbaycan klassik şairləri də öz yaradıcılıqlarına “məna” demişlər, yəni “mən sevirəm”, “Eşq məndədir”, “mən bütövəm”. Dahilərin fikrinə görə, yalnız Eşq insan həyatına məna verir, onu nəfsi üzərində ucaldır. Çünki yalnız özünü dərk etmə yolu ilə insan aləmi dərk edə bilər. Dastandan da görüldüyü kimi, barəsində söhbət açılan əsərin qəhrəmanı Xosrov şah aşiqlik yolu ilə kamilləşmiş və güdrətli insan rütbəsinə çatmışdır. Nizaminin və digər klassiklərin fikrinə əsasən, həqiqi Eşqə könül verən insan ölümsüzdür-əbədidir.

Daha sonra dahi şair “Xosrov və Şirin” dastanının əvvəlində özü haqqında bizə belə bir məlumat da verir:

حدیث انکه چون دل کاه و بیگاه ملازم نیستم در خدمت شاه
نیاشد بر ملک پوشیده رازم که من جز با دعای در نسام
نظامی اکدشی خلوت نشین است که نیمه سرکه نیمه انکین است
ز طبع تر کشاده چشمه نوش بزهد خشک بسته بار بر دوش

[1, s.41, a]

*İşim budur ki, ürək kimi döyünərək,
Şahın xidmətində deyiləm daim, müntəzəm.
Gizli deyil sirrim şahdan,
Duadan başqa yoxdur mənim duam.
Nizami xəlvətdə oturan qarışıq insan,
Yarısı sirkə, yarısı da bal.
Bal çeşməsi ilhamım üzündən,
Zahidlik ağır yüküdür çiyimdə.*

İlk baxışdan oxucu üçün, sirrini açmayan bu misralar, əslində filosof-sufi Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti haqqında mühüm məlumatları özündə əks etdirir. Şah Məhəmməd Pəhləvana müraciətlə yazılmış bu şeir parçasında deyilir: Mən daim şahın xidmətində deyiləm, gedib gəlirəm. Nizami, bu cür iş ritmini ürəyə bənzədir. Demək, o, şahla sıx əlaqədə olmuşdur. Sonra şair nə üçün gedib-gəldiyinin səbəbini belə izah edir: Mənim sirrim şahdan gizli deyil, mənim dua etməkdən başqa işim yoxdur. Nizami xəlvətə çəkilmiş yarı ilahi, yarı insandır. Onun bir yarısı insandır (şeirdə: sirkə), bir yarısı da ilahi (şeirdə: bal). Şair bu misrada özünün bütövlüyünə işarə edir. O, sufinin görmək niyyətində olduğu “vüsali” dadıb və dərk edib. Daha sonra Nizami, İlahi olduğunu sübut etmək üçün, zahidlik həyatı yaşadığını deyir: bal çeşməsi kimi yeni açılmış təbim üzündən, zahidliyim çiyimdə ağır yüküdür.

Düşünürəm, Nizaminin ilk növbədə şaha və müasirlərinə göndərdiyi bu ismarıca daha aydın şərh verməyimə ehtiyac var. Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz şeir parçasında dahi Nizami özünü “xəlvətdə oturan qarışıq insan” adlandırır. Yəni, tənhalıqda (Quşə neşin - xəlvətdə oturan) özü-özünü psixanaliz edən sufi şair Nizami Gəncəvi, gizləndə qalmış qorxularını özünə tanımaqla, nəfsinin üzərində qələbə çalmışdır. Görüldüyü kimi, gizli nəfsini aşkar edən şair, güclü iradəsi hesabına ona qalib gəlməklə, Eşqinə qovuşub və bütövləşib. Yəni, Eşqin özünə çevrilib:

ندانم کرد خدمت‌های شاهی مکر لختی سجود صبحگاهی
رعونت در دماغ از دام ترسم طمع در دل ز کار خام ترسم
طمع را خرقة بر خواهم کشیدن رعونت را قفا خواهم دریدن
من و عشقی مجرد باشم انگاه بیاسایم چو مفرد باشم انگاه

*Mən şaha yaltaqlana bilmirəm
Məgər sübh səcdə edərkən lütsən?
Axmaqlıq etməkdən qorxuram,
Tamahım üzündən xam iş görməkdən qorxuram.
Tamaha istəyirəm xirqə geydirim,
Nigarançılığı istəyirəm arxadan vurum.
Bu zaman mən və Eşq tək qalarıq.
Asudə olaram, çünki Tək olaram o vaxt.
[1, s.41, a]*

Misal gətirdiyimiz şeir parçasından da aydın olur ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı boyu qeyri-adi sufi həyatı yaşamış, gənc ömrünün çox hissəsini xəlvətdə ibadət etməklə keçirmişdir. Biz klassik şairlər və yazıçıların həyatını diqqətlə nəzərdən keçirsək o zaman, onların bir çoxunun xəlvətə çəkilərək, öz nəfsi ilə mübarizə apardıqlarının şahidi olarıq. Həyata bu nəzərdən yanaşmanın dəqiq elmi sübutu hələ Nizami dövründən min illiklər qabaq tədqiq olunub, ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Belə ki, “Arximedın də sübuta yetirdiyi kimi, dairə yeddi bərabər hissəyə bölünür və mərkəzə yaxın bucaqlar bir-birinə bərabərdir. Mərkəzə yaxın hissə isə “künc” adlanır. Deməli, kim küncə daha yaxın otursa o, mərkəzə daha yaxın məsafədə yerləşər. Düşünürəm, elə bu səbəbdən Kamilliyə çatmağın yeddi mərhələsi var və bu mərhələlər bir-birinə bərabərdir, bir mərhələni tələblərini yerinə yetirmədən o biri mərhələyə keçmək mümkün deyil və bütün bu təlimi həyata keçirən zaman da, sufi mərkəzə daha yaxın oturmalıdır. Çünki bütöv (dairə) öz hissəsindən böyükdür”. [2, s.102-155]

Yuxarıda misal gətirdiyimiz nümunədən də aydın olur ki, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasını yazan zaman zahidlik yolunu tutmuş, sufi şairi olmuşdur. Ümumiyyətlə, zahid dünyanın səfasından üz çevirən insan deyil. O pəhrizkardır. İnsan cəmiyyətindəki rifah onun üçün nisbi xarakter daşıyır. Zahid olan kəs, dünya malını ehtiyacına görə cəm edir və xərcləyir. Öz nəfsinə cihad elan etmiş zahid üçün allahın sevgisindən və razılığından başqa heç nə əhəmiyyətli deyil. Bu səbəbdən də, şair “Xosrov və Şirin” dastanını əvvəlində “Xodavənd” adlandırdığı “Kamil Varlıqdan” razılıq alır. Deməli, dahi şair Eşqin quludur. Düşünürəm, elə bu səbəbdən də Nizami Gəncəvi şah sarayında daimi yaşamayıb. O, zahidlik yolu tutmuş kamil və müəyyən qədər təminatlı insan olmuşdur. Nizaminin halalı olan sərvətindən pəhrizlə istifadə etməsi, yəni şairin zahidlik həyatına üstünlük verməsi, onu müasirlərinin gözündə ilahiləşdirmişdir. Əksini düşünmək məntiqə uyğun olmazdır. Çünki, ehtiyac içində yaşayan insanın zahidlik etməsində heç bir məna yoxdur. Şairin zahidlik fəlsəfəsinə uyğun yaşadığına dair başqa, daha əhəmiyyətli bir misal gətirək:

در مناجات
خدایا چون کل ما را سرشتی وثیقت نامه بر ما نوشتی
بما بر حق خدمت فرض کردی جزای آن بخود بر فرض کردی
چو ما با ضعف خود در بند آنیم که بگذاریم خدمت تا توانیم
تو با چندین عنایتها که داری ضعیفانرا کجا ضایع گذاری
به بین امیدهای شاخ بر شاخ کرمهای تو ما را کرد کستخ
و کر نه ما کدامین خاک باشیم که از دیوار تو رنگی تراشیم
خلاصی ده که روی از خود بتابیم بخدمت کردنت توفیق یابیم
ز ما خود خدمتی شایسته ناید که شادروان حضرت را بشاید
ولی چن بندگی ما کوش کیرست ز خدمت بندکانرا نا کزیرست
و کر خواهی بهما خط در کشیدن ز فرمانت که خواهد سر کشیدن
و کر کردی ز مثنی خاک خوشنود ترا نبود زیان ما را بود سود
در ان ساعت که ما مانیم و هوایی ز بخشایش فرو مگذار مویی
[1, s.28, a]

“Ey Allah, bizi gül kimi yaratdın və bizi özünə bağladın. Bunu bizə yaxşılıq hesab etdin və cəzasını özünə borc bildin, bizi özünə qovuşdurmağı, özünə borc bildin (Şərh: Sufilər insanın eşqdən doğulmasına səcdə etmiş və aşiqin məşuqa qovuşmasını Kamillik hesab etmişlər). Biz öz zəifliyimiz ilə bəndəyik-bizi nəfsimiz zəif edir. Sənə bacardığımız kimi xidmət edirik-öz nəfsimizə bacardığımız kimi müqavimət göstəririk. Sən ki, bu qədər mərhəmətlisən, biz zəifləri zay etmə, biz nəfsimizə bağlıyıq, nəfsimizi qırıb sənə çatmaq üçün bizə kömək et. Sənə çatmaq üçün, ümidlərimiz şax üstünə şax ucalıb, sənə mərhəmətin bizi hünərli edib. Yoxsa biz kimik ki, sənə qarşında, sənə elmindən daha rəngarəng elm yaradaq. Bizə sənə yetməkdə kömək et. Sənə layiq xidmət etmək bizim əlimizdən gəlir. Amma bizim sənə xidmətimiz zahidlikdir, biz sənə elə xidmət edirik ki, sənə bizi qəbul etməkdən başqa çarən yoxdur. Əgər bizim üstümüzdən xətt çəkəmə istəsən, öz fərmanından boyun qaçırsan və əgər bir ovuc torpağı şad etdinsən- zəhmət çəkib insanı bir ovuc torpaqdan yaratdınsa, sənə zərəri olmayıb, bizə olub xeyri. Sən bizi özünə xidmət etmək üçün yaratdınsa, biz sənə bir parçanıq”. Təbii ki, bu şeir parçasının daha dəqiq şərh edilməsi dissertasiya işinin mövzudur.

Yuxarıda barəsində söhbət açdığımız “Kamil İnsan Haqqındakı Fəlsəfə”ni nəinki Nizami Gəncəvi dövrü alimləri və şairləri, müasir dünyamızın insanı da böyük həvəslə öyrənməyə çalışır. Çünki insana xoşbəxtlik gətirə biləcək ruhun səfası özünü dərk etmə yolundan keçir. Özünü dərk etmənin isə min bir yolu var. Nizami Gəncəvi və bir çox klassik Azərbaycan şairləri bizim üçün, miras qoyduqları bu əsərlər vasitəsi ilə ilk baxışdan keçilməsi mümkün olmayan özünü dərk yolunu şərh etmiş və bu uzaq mənzili bəşəriyyət üçün yaxın etmişlər. Öz növbəsində böyük Nizami Gəncəvi bu elmi belə izah edib:

نه بالای از او خالی نه پستی صفاتش قل هو الله دان درستی
 نظر دیدش جو نقش خویش بر داشت که انکاهی که خویش از پیش بر داشت
 بجست و جوی او بر بام افلاک دریده و هم را نعلین ادراک
 خرد در جستش هشیار برخاست چو دانستش نمیداند چپ از راست
 میرا حکمش از دوری و دیری منزله ذاتش از بالا و زیری
 حرف کاینات از باز جوی همه در توست و تو در حکم اوی
 مرا بر سر کردون رهبری نیست خزان کین نقش دایم سرسری نیست
 اگر دانستی بودی خود این راز یکی زان نقشها در دادی آواز
 [1, s.27, a]

*Nə göy ondan xalidir, nə yer
 Üzü Allaha dönür, Allah bil onu düzü.
 Özü istəyəndə onu görmək olar,
 O zaman ki, o, özü pərdəni qaldıracaq.
 Onu (allahı-özünü) fələyin zirvəsində axtardı,
 İdrakın (intellektin) gücü, illüziyanı (fantaziyanı) dağıdır.
 İstedad (bacarıq) onu tapmaqda daha zirək tərpendi,*

Çünki onu tanımaq sağa, sola sığmaz (Yəni, o, hər yerdədir, sən onu hər yerdə tapa bilərsən).

*Onun hökmünün uzaq və gec olması özünü doğruldur,
 Çünki o, Yerdən də Göydən də safdır.
 Kainatın sirrini açmaq istəsən,
 Hər şey səndədir, sən isə onun hökmündəsən (sən Eşqin hökmünə tabəsən).
 Dünyada mənim rəhbərim yoxdur,
 Ay uzunqulaqlar, bu axmaqlıq nişanəsi deyil.
 Əgər sən özün bu sirri bilsəydin, onun nişanəsindən birini söyləyərdin.*

Böyük Nizaminin hikmətlə dolu bu misraları bizə belə bir məlumat çatdırır: Mütləq Varlıq nə yerdədir, nə göydə. O, bizi əhatə edən aləmin hər yerindədir. Kamil insanın simasında Eşq

elminin hikməti əks olunub. Onu görəndə mən özüm bildim – mən ona qovuşmuşam, biz bir cisimdə iki canıq. O, özü istəyən zaman mənə ona qovuşdu. Hamı onu fələyin zirvəsində axtarır, mən onu idrakın gözü ilə görmüşəm. Onu bacarığımla tapmışam, çünki onu tanımaqda intellektə, idraka məhdudiyyət yoxdur. Ona tez bir zamanda qovuşmaq mümkün deyil, çünki o, zətən yerdən və göydən də safdır – ona ancaq təmiz Eşqin yolu ilə yetmək olar (Şərh: Sufizm təriqətinə görə, kamala yetmək üçün müəyyən bir zamana və bu zaman çərçivəsində uğurlu təlimlərə ehtiyac var. Bu səbəbdən də, təlimin sonunda özünü təsdiq edən sufilərə “Pir”, yəni “qoca” da deyiblər). Əgər sən Kainatın sirrini açmaq istəsən, əslində hər şey səndədir, sən Eşqin hökmündəsən – yəni sənənin ixtiyarın öz əlində deyil, insanları və bəşəriyyəti eşq idarə edir. O, dünyanın tək Sultanıdır. Mənim bu dünyada rəhbərim yoxdur- yəni mən Eşqin özüyəm. Ey cahil insan, bu elm sərəməlik deyil, əgər siz özünüz bu elmdən xəbərdar olsaydınız, mütləq bu hikmətə çatmağın bir yolundan bəhs edərdiniz.

Özünəməxsus həyat yolu olan klassik şairimiz Nizami Gəncəvi bir ümmandır, tükənməz sərvətdir, onun yaradıcılığı ruhun qidasıdır. Azərbaycan tarixi üçün çox əhəmiyyətli olan “Xosrov və Şirin” dastanında dahi şairin həyatı haqqında əldə etdiyimiz məlumatlardan əlavə, Şahənşah Toğrul haqqında da qiymətli məlumatlar alırıq:

دعای پادشاه زمان
 چو سلطان جهان شاه جوانبخت که برخوردار باد از تاج و ز تخت
 سریر افروز اقلیم معانی ولایت کبر ملک زندگانی
 سر سرخیل شاهنشاه طغرل خداوند جهان سلطان عادل
 بسطانی بتاج و تخت پیوست بجای ارسلان بر تخت نشست
 من این کنجینه را در میکشادم بنای این عمارت می نهادم
 مبارک بود طالع نقش بستم فلک کفتا مبارکباد و هستم
 از این طالع که هستت نقش را فال مرا چون نقش خود نیکو کند حال
 چو نقش از طالع سلطان نماید چون سلطان کر جهاتگیر ست شاید
 (s. 40-b)

“Cavan bəxt sultan şahlığa çatsın. O, “Məna” elminin parlaq işığıdır, yer üzündə dövlətə malikdir. Atlı ordunun komandanıdır şahənşah Toğrul. Aslanın yerinə taxta oturub. Bu xəzinənin qapısını mən açmışam, bu imarətin bünövrəsini mən qoymuşam-yəni, şair demək istəyir ki, Şahənşah Toğrulun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mənim mühüm rolum olub. O, da mənim kimi “Məna” elminə xidmət edir. Demək Toğrul şah da sufi təriqətinə xidmət edib. Daha sonra şair Nizami deyir: Mənim onun üçün yaratdığım tale uğurlu olub. Sultanın taleyindən də görüldüyü kimi o fatehdir- Yəni sultan məna elmində uğur qazanıb və onun taleyindən görüldüyü kimi o, fateh sərkərdə olacaq”. Bu hissənin başlığına diqqət etsək görürük ki, başlıq “Dövrün sultanına dua” adlanır. Ehtimal edirəm ki, Nizami “Xosrov və Şirin” poemasını yazanda dövrün sultanı Şahənşah Toğrul olub.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz təhlilləri əsaslandırmaq üçün biz, eyni zamanda əsərin mövzusunun təhlilini də təqdim etməliyik: Dastanın başlanğıcında Şah Kəsrinin vəfatından sonra Hörmüz Şah taxta çıxır. Çox nəzir-niyazdan sonra Hörmüz Şahın bir oğlu dünyaya gəlir. Atasının adını Xosrov Pərviz qoyur. Dastanda da nağıl edildiyi kimi, Xosrov yeddi yaşında təlimə başlamış və on dörd yaşına çatanda dünyanı qarış-qarış gəzmiş, yaxşını-pisi sınımış Büzürgümid adlı bir müəllimə tapşırılır. Xosrovun məqsədi fələklərin yaratdığı şeylərin sirrini öyrənmək olur. Beləliklə, bizim yuxarıda yürütdüyümüz fərziyyə dastanın mövzusu ilə tam uyğunluq təşkil edir. Nəzərə alsaq ki, şair Nizami Gəncəvi şah sarayının sevimli müəllimi və məsləhətçisi olub, deməli o, vaxtı ilə dünyanı qarış-qarış gəzib və təcrübə əsasında dərin biliklərə sahib olmuşdur. Müəllimi Büzürümidin təlimi əsasında Xosrov pəhrizkar həyat tərzi tutmalı idi, atı bir kimsənin bağına girməməli, bir kəsin meyvə bağına baxmamalı, naməhrəmdən uzaq olmalı və bir kimsənin evində zorla oturmamalı idi. Dastanın bu yerində biz, sufi təriqətinin tərifi görürük. Tarixi faktlara əsaslanaraq bunu deyə bilərik ki, əslində Şahlar Hərəmxanaya sahib olmaqla xarici düşməne öz

fiziki güclərini nümayiş etdiriblər. Şahlar üçün, hərəmxana bir növ xarici və daxili rəqiblərə güc nümayişi üçün lazım olub. Dastanın bu məqamında da, reallıqdan uzaq olan bir fərziyyə irəli sürülür və bu əxlaq norması kimi təqdim olunur. Pəhrizkar şah ideal şah hesab olunur. Əlbəttə, bu yanaşma da, öz növbəsində simvoldur. Ümumiyyətlə, simvollarla dolu Xosrovun babasını yuxuda görmə səhnəsi bütün dastanın istiqamət trayektoriyasını əvvəlcədən izah edir:

*Cünkü dünən gecə də yaxşı yatmışdır.
Yuxuda öz babasını gördü, (babası ona)
Dedi: “Ey dünyaya işıq saçan yeni günəş,
Əgər sənin dörd əziz malın əlindən çıxdısa,
Sənə dörd şeyin muştuluğunu verirəm:
Biri, o qoranın acılığına dözüb,
Üz-gözünü turşutmadığına görə
Elə bir dilbər sənin yanında olacaq ki,
Dövrən ondan şirin bir can görməmişdir.
İkincisi, atının peyini kəsdikdə
Sən üzünə toz qondurmadığına görə
Şəbdiz adlı qara rəngli bir ata sahib olacaqsan ki,
Ən şiddətli külək onun ayağının tozuna çata bilməz.
Üçüncüsü, şah taxtının kəndliyə verəndə
Əhvalını pozmadığına görə
Şahlara layiq elə bir taxt sənə əlinə keçəcək ki,
Qızıldan tökülmüş ağaca bənzəyəcək.
Dördüncüsü, sənin mütrübünün əlindən
Sazını alanda dözdüyünə görə
Barbəd adlı bir müğənnini sənə verəcəklər ki,
Onu yad etdikdə camda zəhər olsa, şərbət dadı verəcək
Daş əvəzinə qızıl tapacaqsan,
Dörd sümük əvəzinə dörd gövhər tapacaqsan”.*
[3, s.61]

Fikrimizcə, yuxarıda nümunə gətirilmiş şeir parçasının əsl mənası belədir: Şair dastanın bu hissəsində təlimə yeni başlayan insanlara doğru istiqaməti, yəni kamilliyə çatmağın yeganə və sınaq olmuş yolunu təqdim edir. O deyir: Ey Günəş olmaq yolunu tutan insan, sən əgər şəhvətə uymayıb, pəhrizkar həyat tərzini tutsan dünya gözəli bir dilbər sənənin yarıdır. İkincisi, eşqinə çatanda yel kimi-şimşək kimi bir idraka, intellektə sahib olarsan. İti idrakın qara gecələr boyu bu müəmmarı həll etmək üçün sənənlə bir ömür yol gedər. Ən şiddətli müəmma belə onun gücü qarşısında aciz qalar. Üçüncüsü, əlində olan dünya malını sadəcə insanlara payladığın və bu səbəbdən heç əhvalını pozmadığın üçün, sənə Kamillik taxtı qismət olacaq. O taxt qızıldan tökülmüş ağaca bənzəyəcək, yəni Günəşə. İnsan övladı o zaman ki, nəfsini ayağının altına aldı və ehtirasına sahibləndi o, kamilləşir. Günəşə çevrilmiş insan yaradıcılığa başlayır. Bundan sonra o, ən xoş avazlı ilahidir. Onun yaradıcılığı Barbəd adını daşıyan minlərlə müğənnilər vasitəsi ilə dünyaya yayılır, sənənin yaradıcılığın və onun xoş avazı üzündən camdakı zəhər də olsa insanlar üçün şirin şərbətə çevrilər”. İnsan övladı yalnız bu yolla əbədi həyat qazana bilər.

Bu parçadan sonra “Xosrov və Şirin” dastanında ilahilik yolu daha geniş və daha maraqlı üsullarla vəsf olunur. Bu dastanın simvollarının şərhini daha geniş bir tədqiqat işinin mövzudur.

Nəticə / Conclusion

Bütün zamanlarda düşünüən insan bu dərkənməz böyüklüyün-kainatın içində özünü axtarır. Kainatın məxsus olduğu sonsuzluğu harmoniya idarə edir. İnsan da bu harmoniyanın bir hissəsidir

və demək olar ki, bütünlüklə həyatı yaradan harmoniyaya tabedir, bütün kainat kimi. Həyatı məhv etmək daimi zülmətə-kosmosa məxsusdur. Kosmosda hər şey fanidir, sonu var. Yeganə var olan şey əbədi harmoniyadır ki, o da insana məxsus deyil. Həyat olan məkanda əlbəttə ki, zülmətin hökmü var. İnsan harmoniya əldə etməklə zülmətdən xilas olmağa və əbədi yaşamağa çalışır. Bu isə yalnız nəfsini öldürmək, məğlub etmək yolu ilə mümkündür. Bəs insan nəfsinə necə qalib gələ bilər? Əlbəttə ki, təbiətin yeganə yenilməz qüvvəsi olan Eşqlə. Kainatda Eşqdən güclü, qüdrətli qüvvə yoxdur. O, insanı canlı ikən öldürür və daha güclü şəxsiyyəti ilə yenidən yaradır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndəsi Nizami Gəncəvi də Eşqin doğurduğu əbədi insandır.

Ədəbiyyat / References

1. Türkiyə, İstanbul şəhəri, Topqarı-Saray Muzeyində saxlanılan əlyazma nüsxəsi. Nüsxənin yazılma tarixi 1377-78-ci illərə aiddir. Nüsxənin nömrəsi: H-750.
2. Г.Д.Мамедбейли. Основатель Марагинской Обсерватории Насиреддин Туси. Баку, 1961.
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Elm, 1981.

Интерпретация духовного мира Низами Гянджеви и взглядов на жизнь в эпосе «Хосров и Ширин»

Хурниса Баширова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: bhurnisa@gmail.com

Резюме. Классический азербайджанский поэт Низами Гянджеви, имеющий уникальный образ жизни, это океан, неиссякаемое богатство, его творчество пища для души. Из рукописи очень важного для истории Азербайджана эпоса «Хосров и Ширин» мы получили сведения о жизни и творчестве великого поэта, а также очень важные для того периода. В эпосе «Хосров и Ширин» путь божественности описан шире и интереснее. Интерпретация символов этой саги, конечно, является предметом более широкого исследования.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, рукописи, «Хосров и Ширин», суфизм, Наука логики